

KOGNITÍVNY A EVOLUČNÝ KONTEXT ŠÍRENIA
KONŠPIRAČNÝCH TEÓRIÍ

VLADIMÍR BAHNA

Mgr. Vladimír Bahna, PhD., Ústav etnológie SAV v Bratislave, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, e-mail: vladimir.bahna@savba.sk

The goal of this article is to provide a cognitive explanation of some aspects of conspiracy theories which influence their spread in society. One important human mental capacity is the ability to produce beliefs about mental states (intentions, motivation, emotions etc.) of others. This ability, also called the Theory of Mind, enables humans to produce complex social interactions and effective cooperation but it is also crucial in creation of coalitions, cheater detection and in prediction of threats from other conspecifics. Previous research shows that socially spread explanations of world phenomena, which trigger these mental mechanisms (i.e. they propose human like intentions as causes of these phenomena), have better inferential potential whereby they become intuitively more relevant as alternative explanations. In this context the author argues that conspiracy theories, just because of how they are defined, are cognitively attractive as they postulate a potential threat as a result of hidden intentions of some group of people.

Key words: Conspiracy theories, Theory of Mind, cognition, cognitive & evolutionary anthropology

Kľúčové slová: konšpiračné teórie, teória mysle, kognícia, kognitívna a evolučná antropológia

Cieľom tohto článku je predostrieť kognitívno-evolučné vysvetlenie šírenia konšpiračných teórií, ktoré má implikácie pre štúdium konšpiračných teórií ako spoločenského javu.

Konšpiračné teórie môžu byť definované ako predstavy, ktoré kladú za príčinu najrôznejších javov plánované a tajné konanie mocných ľudí a organizácií, zacielené na poškodenie alebo ovládanie verejnosti spojené s ich zavádzaním a klamaním (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, Gregory, 1999; Wood, Douglas, Sutton, 2012). Skupinami v pozadí môžu byť najrôznejšie zoskupenia, no najčastejšie sú to vlády štátov (predovšetkým vláda USA), mocní Židia, slobodomurári, medzinárodné korporácie a farmaceutické firmy a pod. Takéto vnímanie sveta je dlhodobo prítomné v populárnej kultúre a nezanedbateľná časť populácie aktívne podporuje najrôznejšie konšpiračné

teórie. Môže ísť o konšpiračné vysvetlenia konkrétnych udalostí ako vražda J. F. Kennedyho (McHoskey, 1995), nehodu princeznej Diany (Douglas, Sutton, 2008), útok na Svetové obchodné centrum v New Yorku (Swami a kol., 2011), dlhodobých javov ako rozšírenie HIV (Ross, Essien, Torres, 2006), údajná škodlivosť detských očkovaní (Salmon a kol., 2005), cielené vypúšťanie škodlivých látok dopravnými lietadlami (tzv. chemtrails) či najrôznejšie politické a ekonomické javy. Iné konšpiračné teórie zase naopak popierajú existenciu istých skutočností ako dôsledok propagandy, napríklad popieranie holokaustu (Lipstadt, 1993) či klimatických zmien (Leiserowitz, 2006).

Mnohé konšpiračné teórie sú neškodné a nemajú žiaden významnejší vplyv na konanie svojich zástancov či spoločnosť (Clarke, 2002), no v iných prípadoch môžu mať negatívne dôsledky. Ide napríklad o prípady pri prevencii HIV (Bogart, Wagner, Galvan, Banks, 2010) alebo infekčnú bezpečnosť pri poklese detských očkovaní spôsobenú konšpiračnými teóriami (Kata, 2010). Ukazuje sa tiež, že niektoré konšpiračné teórie vedú k poklesu sociálnej a politickej angažovanosti (Jolley, Douglas, 2014). Iné, naopak, posilňujú politický extrémizmus (Bartlett, Miller, 2010). Je preto pochopteľné, že konšpiračné teórie sa stávajú predmetom výskumu sociálnych vied – aj preto, že ich rozšírenosť i dosah na spoločnosť v posledných desaťročiach výrazne narastá. Okrem takýchto priamych a konkrétnych efektov na spoločnosť sú konšpiračné teórie zaujímavé aj zo všeobecnejšieho pohľadu kultúrnej transmisie. Konšpiračné teórie sa oproti minulosti dostávajú do nového kontextu predovšetkým v súvislosti s novými komunikačnými kanálmi, ktorými sa šíria. Sú preto zaujímavé aj pri výskume internetovej komunikácie, keďže internet sa stal hlavným médiom ich šírenia (Panczová, 2005).

PSYCHOMETRIA VS. EPIDEMIOLOGIA PREDSTÁV

Psychologický výskum bol doposiaľ takmer výhradne zameraný na úlohu individuálnych rozdielov pri osvojovaní si konšpiračných teórií. Doterajšie výsledky naznačujú pozitívnu koreláciu konšpiračných presvedčení s pocitom bezmocnosti (Abalakin-Paap a kol., 1999), s nedôverou k iným ľuďom (Goertzel, 1994), s nedôverou k autoritám (Swami, Chamorro-Premuzic, Furnham, 2010), s poverčivosťou a vierou v paranormálne javy (Darwin, Neave, Holmes, 2011) a pod. Urobilo sa aj niekoľko pokusov o vytvorenie špecifických škál merajúcich individuálnu náchylnosť ku konšpiračným teóriám (Brotherton, French, Pickering, 2013; Bruder, Haffke, Neaven, Nouripana, Imhoff, 2013; Swami a kol., 2010). Hoci individuálne charakteristiky nepochybne ovplyvňujú pravdepodobnosť osvojenia si konšpiračných teórií, ukazuje sa, že zásadný vplyv má aj všeobecný svetonázor a ideologické presvedčenie zastávané dotýčanými. Jednotlivci tak môžu selektívne prijímať alebo odmietať konšpiračné vysvetlenia v závislosti od toho, ako súhlasia s ich presvedčením alebo mu odporujú (Newheiser, Farias, Tausch, 2011; Lewandowsky, Oberauer, Gignac, 2013).

Vznik reflektovaných presvedčení je podmienený tzv. metareprezentačnou schopnosťou, ktorá spôsobuje, že jednotlivým reprezentáciám priradíme istý zhodnocujúci kontext (Sperber, 1996: 87–92). Veľká skupina možných zhodnocujúcich kontextov predstavuje referencie k zdroju informácie, teda vzťahuje sa na dôveryhodnosť zdroja informácie. Tá závisí od konkrétneho kultúrneho kontextu. Zdrojom môže byť inštitúcia (napr. cirkev, úrad, politická strana), médiá a často jednotlivé osoby. Hodnotenie dôveryhodnosti zdroja informácie sa zväčša odohráva na implicitnej, neve-

domej úrovni. Tento proces ovplyvňujú viaceré faktory: napríklad vek, sociálny status, osobné charakteristiky, konkrétna situácia, v ktorej prebieha komunikácia, predošlé skúsenosti a pod. (Bužeková, 2005). Kultúrna transmisia je zásadným spôsobom determinovaná predispozíciami uprednostňovať predstavy s istým sociálnym kontextom (Richerson, Boyd, 2005; Christiakis, Fowler, 2009). Osvojenie si, zastávanie a ďalšie šírenie konšpiračných teórií preto môže, no vôbec nemusí, korelovať s nejakou špecifickou osobnostnou charakteristikou.

Pri posudzovaní individuálnych rozdielov jednotlivcov pri štúdiu konšpiračných teórií je tiež problematické vychádzanie z predpokladu, že existuje hranica medzi niečím ako „oficiálna pravda“ a „mylnými vysvetleniami“, zreteľná skúmaným jednotlivcom (Raab, Ortlieb, Auer, Guthmann, Carbon, 2013). Takéto zjednodušenie „diagnostikuje“ podporovateľov konšpiračných teórií ako osoby, ktoré stratili kontakt s realitou, ako pasívnych recipientov vyhľadávajúcich vyhranené vysvetlenia. Psychologický výskum konšpiračných teórií tak mnohokrát zdôrazňuje zvláštnosti jednotlivcov, ktorí ich zastávajú, akoby boli zvláštnymi prípadmi, ktoré nemajú príliš spoločného s väčšinou. Takýto prístup ignoruje sociálnu dynamiku tohoto javu a kreatívne, interaktívne a naratívne kvality konšpiračných teórií (Raab a kol., 2013).

Jeden z hlavných smerov kognitívnej antropológie sa dá zastrešiť tzv. teóriou epidemiológie predstáv Dana Sperbera (1996). Vysvetlíť kultúru v jej kontexte znamená objasniť, prečo sú niektoré predstavy viac rozšírené ako iné. Sperberova teória stojí na argumente, že kultúrne makrojavy na úrovni populácie sú kumulatívnym účinkom mikroprocesov. Hovorí pritom o dvoch typoch mikromechanizmov: individuálne mechanizmy – vysvetľujúce formovanie a transformáciu mentálnych reprezentácií – a interindividuálne mechanizmy, ktoré spôsobujú transmisu reprezentácií (Sperber, 1996).

Z tejto perspektívy môžeme na mentálne reprezentácie, ktoré ľudia uvádzajú do svojho okolia alebo naopak internalizujú z prostredia, nazerať, akoby vzájomne súperili o pozornosť, internú pamäť, transmisu a externé uloženie atď. (Sperber, 1996). Šance nejakého konšpiračného vysvetlenia sveta dosiahnuť širšie a stabilné rozšírenie, ovplyvňuje množstvo psychologických faktorov, ako aj faktorov zo sociálneho prostredia. Pri ich štúdiu sa môžeme zamerať na: 1. interindividuálne mechanizmy ako spôsoby komunikácie a komunikačné kanály, sociálny kontext a pod., 2. na mentálne mechanizmy ovplyvňujúce ich relevanciu a úspešnosť ich osvojenia v porovnaní s alternatívnymi vysvetleniami.

V rámci kognitívnej antropológie sa značná pozornosť venuje psychologickým faktorom súvisiacim s evolučne vyvinutou architektúrou ľudskej mysle, teda všeobecným mentálnym mechanizmom charakteristickým pre človeka ako živočíšny druh, a tomu, ako tieto mechanizmy formujú a obmedzujú kultúrnu variabilitu (Sperber, 1996; Boyer, 2001). V tomto článku sa pokúsím predostrieť práve takéto vysvetlenie úspešného šírenia konšpiračných teórií. Nie že by vyššie zmienené individuálne charakteristiky nezapadali do teórie epidemiológie reprezentácií – práve naopak, nepochybne zohrávajú svoju rolu v rámci šírenia konšpiračných teórií, no psychické špecifiká jednotlivcov zastávajúcich konšpiračné teórie podľa môjho názoru nie sú schopné ponúknuť všeobecné vysvetlenie tohto kultúrneho javu na populačnej úrovni. Predstavujú skôr element, ktorý kovariuje s pravdepodobnosťou osvojenia a zastávania konšpiračných teórií, a teda predstavujú cenný nástroj pri analýze dát, no samé o sebe neposkytujú dostatočné vysvetlenie. Podobne ako poruchy štítnej žľazy alebo individuálne psychické poruchy spojené s prejedaním – aj keď spresňujú celkový obraz, neposkytujú vysvetlenie plošného nárastu obezity na populačnej úrovni.

Chcem sa zamerať nie na to, čím sú špecifickí zástancovia konšpiračných teórií, ale na to, čím sú z kognitívneho hľadiska špecifické samotné konšpiračné teórie – keď sú zbavené akéhokoľvek kontextu, teda ako na špecifický formálny druh informácie, bez ohľadu na ich pravdivosť či obsahovú hodnotu a na mentálne mechanizmy aktívované týmto druhom informácií.

Keď sa zameriame výlučne na štruktúru a druh informácie prezentovanej väčšinou konšpiračných teórií, ide potom o vysvetlenie nejakého javu, ktoré postuluje (A) ako jeho príčinu úmyselné konanie skupiny ľudí, ktoré (B) predstavuje pre ostatných hrozbu a ktoré zároveň (C) cielene pôsobí na ostatných tak, aby si osvojili iné, údaje „mylné“, presvedčenia o príčine tohoto javu. Všetky tri uvedené charakteristiky konšpiračných teórií aktivujú špecifické mentálne mechanizmy a ich kombináciou získajú konšpiračné teórie inú kognitívnu charakteristiku v porovnaní s alternatívnymi vysvetleniami predmetného javu.

KONŠPIRÁCIA AKO HROZBA

Po prvé ide o hrozbu. Z evolučného hľadiska je zrejmé, že informácia o potenciálnej hrozbe púta pozornosť, je dobre memorizovaná, spúšťa emócie a ovplyvňuje motivácie budúceho správania. Pierre Liénard a Pascal Boyer poukazujú na to, že ľudské mysle sú evolučne vyzbrojené systémom na predchádzanie rizík (hazard-precaution system), ktorý pozostáva z viacerých špecializovaných mechanizmov a ktorý umožňuje ľuďom detegovať možné hrozby v prostredí a primerane na ne reagovať (Boyer, Liénard, 2006). Špecifickou vlastnosťou detegovania potenciálnych hrozieb je ich hypersenzitivita. To znamená, že mechanizmy detegujúce rôzne typy hrozieb sú náchylné identifikovať hrozbu aj v prípadoch, keď takáto hrozba reálne nie je (false positive). Evolučná výhodnosť takejto hypersenzitivity vychádza z logiky teórie riadenia chýb (Error Management Theory). Pri predvídaní javov z nepriamych podnetov alebo skrytých priamej percepcii dochádza k omylom. V zásade pritom môže dôjsť k dvom typom omylov: typ I (false positive) deteguje daný jav (napríklad možnú hrozbu) tam, kde nie je, a typ II (false negative) ho nedeteguje tam, kde reálne je. Základnou premisou tejto teórie je redukcia evolučne nákladných chýb, teda redukcia omylov typu II a sklon k omylom typu I (Haselton, Buss, 2000; Buss, 2012).

Predstava, ktorá postuluje nejakú hrozbu, je preto kognitívne relevantnejšia ako alternatívne predstavy, a to dokonca aj v prípade, že dôjde neskôr k vedomému vyhodnoteniu neopodstatnenosti danej hrozby. Pútanie pozornosti, prioritné spracovanie, spúšťanie ďalších inferenčných mechanizmov a motivácií sa totiž deje automaticky a na implicitnej úrovni. Viacero autorov upozornilo, že predstavy, ktoré majú väčší „inferenčný potenciál“ t.j. že spontánne spúšťajú viacero kognitívnych systémov ako iné predstavy, sú úspešnejšie v procese šírenia (Boyer, 2001; Barrett, 2004).

Konšpiračná teória, ktorá je alternatívou k vysvetleniu nepostulujúcemu možné ohrozenie je preto z kognitívneho hľadiska – obrazne povedané – atraktívnejšia. Napríklad známe konšpiračné teórie zo skupiny „chemtrails“ tvrdia, že kondenzačné čiary, ktoré možno vidieť na oblohe ako stopy po prúdových lietadlách, sú v skutočnosti úmyselne a systematicky vypúšťané chemikálie, ktoré majú škodlivý či zhubný vplyv na svetovú populáciu. Naopak, konvenčné vysvetlenie predpokladá, že ide o v zásade neškodné skondenzované vodné pary vzniknuté spolu s CO₂ pri spaľovaní leteckého benzínu. Bez ohľadu na to, k akému záveru človek dospeje, prvá možnosť upúta viac

pozornosti a mentálnych kapacít ako strohá faktografická informácia konvenčného vysvetlenia.

SKRYTÉ KONANIE A ÚMYSLY DRUHÝCH OSÔB

Len málo konšpiračných teórií je však koncentrovaných na neutrálne udalosti alebo javy ako v prípade „chemtrails“, naopak väčšina sa zaoberá javmi, ktoré sú aj v bežnom kontexte vnímané ako ohrozenie, či už ide o ekonomické krízy, teroristické útoky, vojenské konflikty, zdravotné ohrozenia či klimatické zmeny. Je to pochopiteľné, keďže vzhľadom na vyššie spomenuté mentálne mechanizmy na predikciu ohrozenia, sú to samotné ohrozenia, čo vzbudzujú potrebu po vysvetleniach. Nie je však hrozba ako hrozba. Ako som uviedol, jednou zo základných vlastností konšpirácií je hrozba ako dôsledok úmyselného konania ľudí, a práve úmysly druhých ľudí sú tým, čomu ľudská myseľ venuje zásadnú časť svojich kapacít, času a pozornosti (Dunbar, 1996, 2004; Barrett, Dunbar, Lycett 2002).

Ľudská myseľ disponuje množstvom mentálnych systémov špecializovaných na konkrétne vzorce, ktoré organizujú vizuálnu a zvukovú informáciu do zmysluplných jednotiek. Jedným z nich je tzv. vyhľadávač činiteľov (ADD, agent detection device), zodpovedný za rozpoznanie vzorcov v prostredí ako výsledkov konania intencionálnych činiteľov. Teda v konečnom dôsledku je zodpovedný za včasné identifikovanie osôb (priateľ/nepriateľ) alebo zvierat (predátor/korisť) v prostredí aj na základe nepriamych podnetov. Tento mentálny systém je u ľudí, ako aj u iných zvierat hypersenzitívny (HADD, hypersensitive agent detection device), čo má svoje evolučné opodstatnenie (Barrett 2000, 2004: 31–44; Boyer 2001: 144–148) a ide o príklad omylu typu I.

V podnetoch, ktoré sa zdajú byť zámerné alebo orientované na nejaký cieľ, deteguje HADD činiteľa, aj keď ich v danom momente nemožno priradiť k žiadnemu známemu činiteľovi. Takéto vzory priraduje človek ku konkrétnemu činiteľu na základe svojho kultúrneho a sociálneho kontextu, znalostí, predošlých skúseností a pod. Čo je však rozhodujúce z pohľadu kultúrnej transmisie, je to, že ľudská kognícia v prípade viacerých možných interpretácií istého javu spontánne inklinuje k tým, ktoré ponúkajú ako príčinu človeku podobného intencionálneho činiteľa, keďže poskytuje najväčší inferenčný potenciál (Barrett, 2004: 36–37). Barrett aplikoval tieto poznatky na vysvetlenia úspešnosti šírenia náboženských predstáv, resp. predstáv intencionálne konajúcich nadprirodzených činiteľov, no som presvedčený, že rovnako – či ešte zásadnejšie – vysvetľujú atraktivnosť konšpiračných teórií. Tento inferenčný potenciál súvisí s tým, že HADD spúšťa ďalší mentálny systém nazývaný „teória mysle“ (Theory of Mind, ToM), ktorý je zodpovedný za našu schopnosť vytvárať si presvedčenia o mentálnych stavoch druhých ľudí (Baron-Cohen, 1995). Keď dôjde HADD k záveru, že daný podnet je alebo bol zapríčinený intencionálnym činiteľom (napr. človekom), systém teórie mysle vyprodukuje záplavu inferencií o možných úmysloch predpokladaného činiteľa. Úmysly, predstavy, túžby a ciele iných ľudí sú relevantnými objektmi našich inferencií, keďže mentálne stavy druhých majú zásadné dopady pre ľudské prežitie a reprodukciu. Táto mentálna schopnosť umožňuje ľuďom vytvárať komplexné sociálne interakcie a efektívne spolupracovať a je dôležitá pri vytváraní koalícií, odhaľovaní podvodníkov a pri predvídaní potenciálnych hrozieb zo strany iných ľudí. Viacero autorov preto dôvodí, že systém teórie mysle je jedným z kľúčových evolučných adaptácií nášho myslenia (Dunbar, 1996; Cosmides, Tooby, 1992).

Podobne ako pri HADD, a v jeho kontexte, sa dôvodí, že aktivita tohto systému spôsobuje, že ľudia spontánne inklinujú k takým vysvetleniam, ktoré predkladajú ako príčiny javov úmysly ľudí (Barrett, 2004; Pyysiäinen, 2009).

Pri konšpiračnej teórii o umelom vytvorení a úmyselnom rozšírení vírusu HIV prezentujú obe – konšpiračné aj konvenčné – teórie rovnakú hrozbu, a to vírus, ktorý spôsobuje ochorenie AIDS a smrť veľkému počtu ľudí. Konšpiračné vysvetlenia však presúvajú dôraz zo samotného vírusu na zlý úmysel istej skupiny ľudí. Samotný vírus je potom zdanlivo nepodstatným nástrojom a skutočnú hrozbu prezentujú ľudia, ktorí ho údajne vytvorili a rozšírili. Komplikované vedecké a ťažko zrozumiteľné vysvetlenie biológie a mechanizmov šírenia vírusov, vrátane sociologických premenných celého procesu, sú nahradené vysvetlením, ktorému ľudské mysle intuitívne rozumie a z evolučných dôvodov ich aj cieľene vyhľadávajú.

Vysvetlenie uprednostnenia konšpirácií v tomto ohľade nespočíva v tom, že by v prípade konšpirácií išlo o jednoduchšie vysvetlenia a osvojenie nejakej konšpiračnej teórie by bolo akousi intelektuálne pohodlnejšou cestou. Napríklad: mechanizmus vzniku kondenzačných stôp lietadiel je úplne triviálny a vyžaduje poznatky z chémie a fyziky na úrovni základnej školy. Na dôvažok konšpiračná teória „chemtrails“ ho vlastne ani nespochybňuje, ide len nad jeho rámec. V skutočnosti tak v istom zmysle poskytuje zložitejší obraz ako konvenčné vysvetlenie, hoci viac ako o zložitosť tu ide o kvalitatívnu odlišnosť. Vysvetlením v tomto prípade je, že niektoré informácie, ako napríklad o sociálnych vzťahoch, človek – v porovnaní s inými – spracováva intuitívne a spontánne. Viaceré výskumy evolučných psychológov naznačujú, že veľká časť ľudských intelektuálnych schopností sa vyvinula na riešenie sociálnych vzťahov a až následne sa uplatnili aj na iné a abstraktné témy. Stále pritom dominuje ich primárne použitie na riešenie sociálnych vzťahov (Dunbar, 1996). Napríklad Leda Cosmides a John Tooby poukázali, že niektoré logické operácie (napríklad tzv. Wasonov test) sú v abstraktnej podobe pre ľudí ťažké a v ich riešení zlyhávajú, avšak ak sú tie isté úlohy formulované vo forme sociálnych vzťahov, ľudia ich riešia ľahko, rýchlo a – najmä – správne (Cosmides, Tooby, 1992).

VYŠŠÍ STUPEŇ INTECIONALITY

Čo však v prípade tých konšpiračných teórií, ktorých konvenčné alternatívy tiež postulujú ako príčinu niečie úmyselné konanie? V prípade atentátu na prezidenta J. F. Kennedyho je oficiálnym vysvetlením úmyselné konanie Lee Harveya Oswalda s komunistickým ideologickým pozadím a nevraživosťou voči americkej spoločnosti, podobne ako pri útokoch na Svetové obchodné centrum v New Yorku, ktoré boli výsledkom úmyselného konania teroristov. Rozdiel tkvie v tom, že konšpirácie pracujú s vyššími stupňami intencionality. Intencionalitou sa myslia práve tie mentálne stavy, ktoré vyjadrujú nejaké vôľové charakteristiky: motivácie, zámery, úmysly, ciele, plány a pod. Najnižšou úrovňou intencionality je napríklad, že „Peter si *myslí*(1), že je pekný deň“. Druhý stupeň intencionality predstavuje už spomínanú teóriu mysle, teda schopnosť priradiť mentálne stavy druhej osobe napríklad „Peter si *myslí*(1), že Zuzana *dúfa*(2), že bude pršať“. Teória mysle sa zvyčajne testuje zisťovaním schopnosti prisúdiť druhým osobám mylné presvedčenia (false-belief task). Je to okrem iného schopnosť nevyhnutná pre efektívne zvládnutie klamaní, a teda aj vytváranie a chápanie konšpirácií. Tretí stupeň intencionality by predstavovala situácia, keď si

napríklad „Peter *myslí*(1), že Zuzana *dúfa*(2), že Peter nebude *chcieť*(3) odísť, keď bude pršať“. Tri stupne intencionality postačujú na zvládnutie väčšiny každodenných sociálnych interakcií dospelých ľudí. Hoci výskum teórie mysle sa zväčša obmedzoval len na druhý stupeň, ľudské mentálne kapacity dokážu aj viacnásobné vnorenie intencií jedných osôb do intencií druhých (Dunbar, 2004).

Pokúsím sa teraz ilustrovať rozdiel v stupni intencionality potrebnej na pochopenie konšpiračných teórií a konvenčných vysvetlení, s ktorými súperia. Pre tento účel som vyberal len niektoré z mnohých variantov najznámejších konšpiračných teórií a aj to vo veľmi zjednodušenej schématickej podobe. Logika argumentu však zostáva zachovaná, aj keby sme uvedené konšpirácie doplnili o všetky podrobnosti, ktoré sa s nimi spájajú. Predpokladajme, že Peter je zástancom bežných vysvetlení a Zuzana naopak podporuje konšpiračné teórie. Slová kurzívou označujú konkrétne intencionálne postoje a čísla v zátvorkách dosiahnutý stupeň intencionality.

- 1 HIV konšpirácia
 - 1.1 Peter si *myslí*(1), že HIV je nebezpečný smrteľný, ale prirodzený vírus.
 - 1.2 Zuzana si *myslí*(1), že HIV je nebezpečný smrteľný vírus, ktorý *úmyselne*(2) vyrobila americká armáda, ktorá *chce*(2), aby si bežní ľudia *mysleli*(3), že HIV je prirodzený vírus.
- 2 Chemtrails konšpirácia
 - 2.1 Peter si *myslí*(1), že čiary za lietadlami je skondenzovaná vodná para, ktorá vzniká pri spaľovaní leteckého benzínu.
 - 2.2 Zuzana si *myslí*(1), že čiary za lietadlami sú nebezpečné chemikálie vypúšťané istou organizovanou skupinou ľudí, ktorá takto *chce*(2) poškodiť ľudstvo, a ktorá *chce*(2), aby ľudia *verili*(3), že čiary za lietadlami sú len skondenzovaná vodná para.
- 3 Konšpirácia o atentáte na J. F. Kennedyho
 - 3.1 Peter si *myslí*(1), že prezidenta Kennedyho zastrelil Lee Harvey Oswald, lebo bol marxista a *nenávidel*(2) USA.
 - 3.2 Zuzana si *myslí*(1), že Kennedyho zastrelila CIA, ktorá bola *presvedčená*(2), že Kennedy *plánuje*(3) zničiť CIA. Zároveň si Zuzana *myslí*(1), že CIA *chce*(2) aby si verejnosť *myslela*(3), že Kennedyho zastrelil Lee Harvey Oswald, lebo bol marxista a *nenávidel*(4) USA.
- 4 Konšpirácia o útoku na WTC (9/11)
 - 4.1 Peter si *myslí*(1), že teroristi zaútočili lietadlom na WTC, lebo *nenávideli*(2) USA.
 - 4.2 Zuzana si *myslí*(1), že na WTC zaútočila sama vláda USA, ktorá tak *chcela*(2) vytvoriť zámienku na vojnu, pričom Zuzana je *presvedčená*(1), že vláda USA *chce*(2) aby si verejnosť *myslela*(3), že na WTC zaútočili teroristi *nenávidia*(4) USA.

Dôležitým prvkom konšpiračných teórií je, že okrem alternatívnej príčiny daného javu obsahujú aj štandardné vysvetlenia, avšak ako údajnú kamufláž pravej príčiny, produkovanú predpokladanými konšpirátormi (časť C z vyššie použitej charakteristiky konšpiračných teórií). Z uvedeného je zrejmé, že každé konšpiračné vysvetlenie

vnáša do reťaze intencionálnych stavov *presvedčenia*(1) predpokladaného konšpirátora o mylných *presvedčeniach*(2) verejnosti. Takéto konšpiračné vysvetlenia preto majú nevyhnutne o dva stupne vyššiu mieru intencionality.

Ľudia bežne zvládajú uvažovanie o myšliach druhých až po piaty stupeň intencionality, no potom nasleduje prudký a náhly prepád. Šiesty stupeň už napríklad zvláda len približne 40% populácie – aj to len v písomnej podobe (Kinderman, Dunbar, Bental, 1998; Dunbar, 2004; Stiller, Dunbar, 2007). Môžeme preto predpokladať, že konšpiračné teórie neprekročia túto hranicu. Po ňu však vyšší stupeň intencionality predstavuje vyšší inferenčný potenciál. Ako tvrdí Robin Dunbar, je našou prirodzenou motiváciou zapodievať sa hlbšími formami „čítania myslí“. Keďže pri snahe pochopiť správanie tretích osôb sa zapodievame zámermi a motiváciami, ideme pri tom prirodzene za hranicu jednoduchej teórie mysle (druhý stupeň intencionality). Táto vlastnosť nášho uvažovania robí napríklad atraktívne práve tie literárne a dramatické diela, ktoré vytvárajú sociálne interakcie, ktoré komplexnejšie zamestnávajú systém teórie mysle. Na príklade Shakespearovho Othella Dunbar ukazuje, že to, čo robí túto hru fungujúcim príbehom, nie je ani tak to, ako Desdemona koná, ale to, čo jej konanie naznačuje o jej motiváciách. Je to Jagova inštinktívna schopnosť predvídať, ako bude Othello interpretovať informácie o Desdemoniných zámeroch a nakoniec schopnosť divákov predvídať krutú neodvratnosť takejto interpretácie a tušiť jej dôsledky (Dunbar, 2004: 121).

Vyššie zmienená teória riadenia chýb sa podľa ich autorov prejavuje významným spôsobom práve na úrovni teórie mysle (Haselton, Buss, 2000; Buss, 2012). Teda, že pri evolučne významných témach ako reprodukcia alebo ohrozenie máme sklon hyperaktívne priradovať iným súvisiace úmysly. Konšpiračné teórie teda majú – čisto z pozície toho, čím sú – zaručenú vyššiu kognitívnu atraktivitu oproti iným vysvetleniam. Deje sa tak spontánne a pred tým, ako niekto začne vedome analyzovať ich obsah a kontext.

Jedna vlastnosť konšpiračných teórií ale kontrastuje s tým, čo som doposiaľ uviedol o detekcii činiteľov a uvažovaní o mentálnych stavoch druhých. Poznatky o teórii mysle sa týkajú priradovania intencií jednotlivcom, no príčinou predpokladanej hrozby sú v konšpiračných teóriách zväčša nie jednotlivci, ale skupiny – vláda, CIA, slobodomurári atď. Výskum ohľadom toho, ako a či vôbec ľudia priradujú úmysly, motivácie a zábery skupinám ľudí ako celku, zatiaľ nebol dostatočný. Len relatívne nedávno sa ukázalo, že ľudia priradujú myseľ skupinám podobným spôsobom ako jednotlivcom (Jenkins, Dodell-Feder, Saxe, Knobe, 2014; Waytz, Young 2012). Ukázalo sa tiež, že čím viac sa skupine priraduje samostatná myseľ, tým menej sa priraduje samostatná myseľ jej jednotlivým členom. Vyšlo tiež najavo, že skupiny, ktorým sa viac priraduje samostatná myseľ, sú považované za viac kohezívne a ich jednotlivým členom sa priraduje viac zodpovedosti za kolektívne konanie (Waytz, Young, 2012). Ak je systém teórie mysle výsledkom evolučnej adaptácie na riešenie sociálnych interakcií, nie je prekvapivé, že bude evolučne výhodné, ak podobným spôsobom uvažujeme aj o skupinách, ktoré sa prejavujú ako samostatný činiteľ. Selektívne tlaky zo strany príslušníkov toho istého druhu, ktoré u sociálnych primátov vrátane ľudí v evolučnom procese ovplyvňovali prežitie, sociálne postavenie a úspešnú reprodukciu, nenaberajú len formu spolupráce a konfliktov medzi jednotlivcami, ale významnou mierou práve podobu interakcie skupín – interakcie medzi koalíciami a klikami vo vnútri jedného spoločenstva alebo interakcie a konflikty medzi väčšími spoločenskými skupinami.¹

¹ K téme kognitívneho spracovania informácií o sociálnych skupinách, by pre výskum konšpiračných teórií boli určite cenné aj poznatky uvažovania o rasových a etnických skupinách, ktorého ústrednou

ZÁVER

Konšpiračné teórie samé osebe nie sú nejakým novodobým javom (napríklad Soyer, 2014; Sharpless, 2015). Za relatívne novodobú môžeme však považovať reflexiu tohto javu pod termínom „konšpiračné teórie“, a to že tento termín získal hanlivý význam spájaný s paranoidným videním sveta. Kontrast – na jednej strane verejné posmievanie sa nevhodnému, naivnému, paranoidnému či iracionálnemu javu a na druhej strane značná a rastúca popularita – vytvára paradox budiaci pozornosť v mnohých vedných disciplínach.

V psychológii sa doposiaľ značná časť štúdií konšpiračných teórií venovala hlavne individuálnym špecifikám ich zástancov a všeobecné kognitívne mechanizmy ovplyvňujúce kultúrnu transmisiu a špecifiká samotných konšpiračných teórií zostali mimo pozornosti. Pritom na pochopenie psychologických príčin rozšírenia konšpiračných teórií v spoločnosti treba porozumieť oboje.

Napokon, konšpirácie ako také nie sú nejakým fantastickým druhom sociálneho javu, ale bežným druhom spoločenskej a politickej interakcie. V bežnom živote ľudia často buď sami konšpirujú, alebo predpokladajú konšpirácie druhých v témach ako sex, kariéra, podnikanie, kriminalita či politika. Niet prečo predpokladať, že tak nebudú robiť aj pri iných témach.

V tomto článku som sa snažil poukázať, že konšpiračné teórie, obrazne povedané, „parazitujú“ na mechanizmoch evolučne vyvinutých na riešenie bežných sociálnych situácií. Konšpirácie okrem toho, že poskytujú alternatívne vysvetlenia nejakého javu, ako konania skupiny ľudí, ponúkajú tiež príčinu existencie konvenčných vysvetlení ako dôsledku konania tej istej skupiny. Informácie o úmysloch osôb ako príčiny nejakého javu sú intuitívne relevantnejšie ako iné informácie o tých istých javoch. Rozumieme im aj bez špecializovaných znalostí a na ich základe spontánne a bez zvláštnej námahy produkujeme hlbokosiahle inferencie. Konšpiračné teórie z tohto dôvodu predstavujú druh informácie, ktorá je kognitívne atraktívna.

Takto predpokladaná vyššia kognitívna atraktívnosť samozrejme neznamená, že by boli ľudia pred osvojením konšpiračných teórií bezmocní a každý by hneď prepadol ich „čaru“. Osvojenie konšpiračných teórií jednotlivcami je vždy výsledkom aj mnohých ďalších faktorov vrátane individuálnych psychických rozdielov, sociálneho kontextu, vzdelania, svetonázoru a ideologického pozadia, najbližšieho sociálneho okolia, komunikačných kanálov, predošlých skúseností a podobne. Tieto mechanizmy môžu v konkrétnych prípadoch celkovú relevanciu a atraktívnosť konkrétnej konšpiračnej teórie podporiť alebo naopak úplne znížiť. Avšak všeobecná kognitívna charakteristika konšpiračných teórií vyplývajúca z druhu informácie, akú predstavujú, naznačuje všeobecný trend, ktorý nám pomáha pochopiť konečnú distribúciu v spoločnosti.

Na záver treba pripomenúť, že v tomto článku som sa snažil interpretovať konšpiračné teórie poznatkami kognitívnych vied, ktoré sa samé osebe nevzťahujú špecificky na konšpiračné teórie, ale na všeobecné mechanizmy uvažovania o úmysloch

charakteristikou je esencIALIZÁCIA, teda prisudzovanie nejakej vnútornej a nemennej vlastnosti (esen- cie) príslušníkom istých sociálnych skupín (pozri Hirschfeld 1996; Kanovský, 2007; Maur, 2014). Táto charakteristika nášho uvažovania napríklad uľahčuje šírenie stereotypov a dá sa predpokladať, že sa prejavuje aj pri šírení a vytváraní konšpiračných teórií, ktoré sa viažu na etnické a rasové skupiny, ako napríklad početné konšpiračné teórie o Židoch. Prípadne v aktuálnom kontexte pri možných konšpiráciách viažucich sa k prebiehajúcej migračnej vlne do Európy.

druhých. Ide preto v prvom rade o teoretický náčrt, ktorý ešte len musí byť širšie výskumne potvrdený.

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/088/14 *Rituálne správanie ako strategický nástroj skupinovej identifikácie. Sociálne a kultúrne kontexty súčasných sviatkov na Slovensku (2014 – 2016)*.

LITERATÚRA

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., Gregory, W.L. (1999). Beliefs in conspiracies. In: *Political Psychology*, 20, 637–647.
- Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An essay on autism and Theory of mind*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Barrett, J. L. (2000). Exploring the natural foundations of religion. In: *Trends in Cognitive Sciences*, 4(1), 29–34.
- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Barrett, J. L., Dunbar, R. I. M., Lycett, J. E. (2002). *Human evolutionary psychology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bartlett, J., Miller, C. (2010). *The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism*. London: Demos.
- Bogart, L. M., Wagner, G., Galvan, F. H., Banks, D. (2010). Conspiracy beliefs about HIV are related to antiretroviral treatment nonadherence among African American men with HIV. In: *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 53, 648–655.
- Boyer, P. (2001). *Religion explained*. New York: Basic Books.
- Boyer, P., Liénard, P. (2006). Why ritualized behavior? Precaution systems and action parsing in developmental, pathological and cultural rituals. In: *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 595–613.
- Brotherton, R. French, C. C., Pickering, A. D. (2013). Measuring belief in conspiracy theories: the generic conspiracist beliefs scale. In: *Frontiers in Psychology*, 279(4).
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripannah, N., Imhoff, R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: conspiracy mentality questionnaire. In: *Frontiers in Psychology*, 225(4).
- Buss, David (2012). *Evolutionary Psychology The New Science of the Mind*. Boston: Allyn & Bacon.
- Bužeková, T. (2005). Pamäť a dôveryhodnosť zdroja informácie. In: Z. Profantová (Ed.), *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, s. 17–26.
- Christiakakis, N. A., Fowler, J. H. (2009). *Connected. The suprising power of our social networks and how they shape our lives*. New York: Little, Brown and Company.
- Clarke, S. (2002). Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences*, 32, 131–150.
- Darwin, H., Neave, N., Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation, and schizotypy. In: *Personality and Individual Differences*, 50, 1289–1293.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *Journal of Social Psychology*, 148, 210–221.
- Dunbar, R. (1996). *Grooming, gossip and the evolution of language*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Dunbar, R. (2004). *The Human Story. A new history of mankind's evolution*. London: Faber and Faber.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. In: *Political Psychology*, 15, 731–742.
- Haselton, M. G., Buss, D. M. (2000). „Error Management Theory: A New Perspective on Biases in Cross-Sex Mind Reading“. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 81–91.
- Hirschfeld, L. A. (1996). *Race in the Making*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jolley, D., Douglas, K. M. (2014). The social consequences of conspiracism: exposure

- to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. *British Journal of Psychology*, 104, 35–56.
- Jenkins, A. C., Dodel-Feder, D., Saxe, R., Knobe, J. (2014). The Neural Bases of Directed and Spontaneous Mental State Attributions to group Agents. In: *PLOS ONE*, 9(8).
- Kanovský, M. (2007). Essentialism and Folk-sociology: Ethnicity Again. In: *Journal of Cognition and Culture*, 7(3), 241–281.
- Kata, A. (2010). A postmodern Pandora's box: anti-vaccination misinformation on the internet. *Vaccine* 28, 1709–1716.
- Kinderman, P., Dunbar, R., Bentall, R. P. (1998). Theory-of-mind deficits and causal attributions. In: *British Journal of Psychology*, 89(2), 191–204.
- Leiserowitz, A. (2006). Climate change risk perception and policy preferences: the role of affect, imagery, and values. In: *Climate Change*, 77, 45–72.
- Lewandowsky, S., Oberauer, K., Gignac, G. E. (2013). NASA Faked the Moon Landing – Therefore, (Climate) Science Is a Hoax. An Anatomy of the Motivated Rejection of Science. In: *Psychological Science*, 24(5), 622–633.
- Lipstadt, D. (1993). *Denying the holocaust – The growing assault on truth and memory*. New York: Penguin Books.
- Maur, N. (2014). Pragmatické a esencialistické identity v usudzovaní o sociálnych skupinách medzi vedcami. In: *Slovenský národopis*, 62(1), 7–29.
- McHoskey, J. W. (1995). Case closed? On the John F. Kennedy assassination: biased assimilation of evidence and attitude polarization. In: *Basic and Applied Social Psychology*, 17, 395–409.
- Newheiser, A. K., Farias, M., Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. In: *Personality and Individual Differences*, 58, 1007–1011.
- Panczová, Z. (2005). Konšpiračné teórie na stránkach internetu. In: *Slovenský národopis*, 35(2), 152–171.
- Pyysiäinen, I. (2009). *Supernatural agents*. Oxford university press.
- Raab, M. H., Orlieb, S. A., Auer, N., Guthmann, K. Carbon, C. (2013). Thirty shades of truth: conspiracy theories as stories of individuation, not of pathological delusion. *Frontiers in Psychology*, 406(4).
- Richerson, P., Boyd, R. (2005). *Not by genes alone: how culture transformed human evolution*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Ross, M. W., Essien, E. J., Torres, I. (2006). Conspiracy beliefs about the origin of HIV/AIDS in four racial/ethnic groups. In: *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 41, 342–344.
- Salmon, D. A., Moulton, L. H., Omer, S. B., deHart, M. P., Stokley, S., Halsey, N. A. (2005). Factors associated with refusal of childhood vaccines among parents of school-aged children: a case-control study. In: *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 159, 470–476.
- Sharpless, J. T. (2015). Discovering Slave Conspiracies: New Fears of Rebellion and Old Paradigms of Plotting in Seventeenth-Century. In: *American Historical Review*, 120(3), 811–843.
- Soyer, F. (2014). The Anti-Semitic Conspiracy Theory in Sixteenth-Century Spain and Portugal and the Origins of the Carta de los Judíos de Constantinopla: New Evidence. *Sefarad*, 74(2), 369–388.
- Sperber, D. (1996). *Explaining culture: A naturalistic approach*. Oxford, UK; Cambridge, MA: Blackwell.
- Stiller, J., Dunbar, R. I. M. (2007). Perspective-taking and memory capacity predict social network size. In: *Social Networks*, 29(1), 93–104.
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A. (2010). Unanswered questions: A preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. In: *Applied Cognitive Psychology*, 24, 749–761.
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 102, 443–463.
- Cosmides, L., Tooby, J. (1992). Cognitive Adaptations for Social Exchange. In: J. Barkow,

- L. Cosmides, J. Tooby (Eds.), *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press, s. 163–228.
- Waytz, A., Young, L. (2012). The group-member mind trade-off: Attributing Mind to Group Versus Group Members. In: *Psychological Science*, 23(1), 77–85.
- Wood, M. J., Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: beliefs in contradictory conspiracy theories. In: *Social Psychological and Personality Science*, 3, 767–773.

O AUTOROVI

VLADIMÍR BAHNA (*1979, Bratislava) – je vedeckým pracovníkom Ústavu etnológie SAV kde pôsobí od roku 2007, v rokoch 2011 – 2014 bol členom projektu Laboratór pro experimentální výskum náboženství, na Masarykově Univerzite v Brně. Venuje sa kognitívnemu prístupu pri štúdiu kultúrnych a sociálnych javov. Je autorom štúdií *Memory and memorates. Reevaluation of Lauri Honko's theory* (Temenos 1/51), *Autobiografická paměť a nadprirodzené predstavy: Sociálna nákazlivosť spomienok* (World Literature Studies 2/3(20), *Vysvetlenie kultúrneho vývoja z hľadiska evolučnej teórie: možnosti a obmedzenia* (Slovenský národopis 58, 1, 2010).